

Harsányi Iván:

A polgárháborús Spanyol Köztársaságba irányuló korai szovjet fegyverszállítások és a magyar diplomácia (1936)

A Spanyol Köztársaságot támogató szovjet fegyverszállítások és egyéb segítség ügye politikatörténeti, technikai és pénzügyi szempontból egyaránt, több oldalról eléggé dokumentált történelmi kérdés.¹ Vannak azonban, mindenekelőtt az első hónapokra vonatkozó homályos zugai, amelyeket az utóbbi másfél évtized egyes szimpóziумai és kiadványai részben igyekeztek megvilágítani, másrészt interpretációikkal olykor nem annyira tisztáztak, mint inkább még zavarosabbá tettek. Általánosságban is zavarók a beállítások, amelyek a mindenkori, historiográfián kívüli szükségletek szerint hol apokaliptikus, Nyugat-Európa szovjet befolyás alá vonását szolgáló fegyveráradatként, hol jelentéktelen, megkésett, pusztán demonstratív aktusként ábrázolják a szállítást, olykor egyazon szerzőnél is.² Ezért is fontos minden adalék, amely a kérdés valamely vonatkozását az eddiginél pontosabban világítja meg. Ennek egy kis részlete lehet annak a tisztázása, hogy *milyen forrásokból és mit tudott a korabeli magyar diplomácia* és általa a magyar kormányzat a polgárháború első, a végkimenetel szempontjából minden bizonnyal igen fontos szakaszában eszközölt (vagy nem eszközölt), Spanyolországba irányuló szovjet fegyver- és hadianyagszállításokról.

A fegyverszállítások gondolata elsőnek nem szovjet kormánykörökben vetődött föl. Moszkvának – azon túl, hogy érdekelt volt a köztársaság, ezen belül a baloldali erők, elsősorban a kommunista párt erősödésében – korlátozott rálátása és igen kevés befolyása volt a Pireneusi félsziget eseményeire. Míg a művelődési kapcsolatok 1931 óta valóban erősödtek, a két ország gazdasági csereforgalma jelentéktelen maradt. Működő szovjet diplomáciai képviselő sem volt Spanyolországban. Igaz, 1933. július 28-án lezajlott egy nyílt diplomáciai jegyzékváltás a két ország külügyeinek vezetői, Fernando de los Ríos és Maxim Litvinov között. Mindketten elengedhetetlennek mondták a normális kétoldalú diplomáciai és gazdasági kapcsolatok helyreállítását. A már létező kulturális együttműködés további erősítését is szorgalmazták.³ Spanyol részről akkor moszkvai nagykövetnek a neves szocialista újságíró, Julio Álvarez del Vayo vagy az ugyancsak szocialista egészségügyi szakember, Marcelino Pascua kinevezését ajánlották, míg a moszkvai kormány jelöltje a madridi „politikai képviselő” (polpred) posztjára a nagy formátumú szovjet kultúrpolitikus,

¹ Egyebek közt lásd: *Ángel Viñas: Gold, the Soviet Union and the Spanish Civil War.* In: *Martin Blinkhorn: Spain in Conflict. 1931–1939.* Sage Publications, London–Beverly Hills&Newbury Park–New Delhi, 1986. 224–243. o.

² Lásd például *Stéphane Curtois–Jean-Louis Panné* írását (Spanyolország az NKVD árnyékában). In: *A kommunizmus fekete könyve. Büntény, terror, megtorlás.* Nagyvilág kiadó, a megjelenés helyének és évének megjelölése nélkül, 341–360. o. Erről lásd *Harsányi Iván: Terror és megtorlás a spanyol polgárháborúban.* In: *Gulag. A szovjet táborrendszer története.* Pannonica Kiadó, Budapest, 2001.

³ Pravda, 1933. július 29.

Anatolij Lunacsarszkij volt.⁴ Ám az utóbbi 1933. december 26-i halála lelassította a folyamatot. 1934 szeptemberétől azután Alejandro Lerroux új, jobbközép kormánya befagyasztotta a lassacskán mégiscsak alakuló kapcsolatfelvételt. A tárgyalások fonalát csak 1936 februárja, a baloldali pártok választási győzelme után vették föl újra.

A Litvinov vezette moszkvai külügyi népbiztosságnak, hírszerzői jelentések révén, már 1936 tavaszán voltak értesülései a készülő puccs előkészületeinek egyes mozzanatairól. Egy héttel a spanyolországi lázadás után, 1936. július 25-én Litvinov már kézhez kapta José Giral spanyol miniszterelnök levelét, amelyben fegyvert és lőszert kért a köztársaság számára.⁵ A néhány napos késedelem is csak abból származott, hogy a levél Párizson keresztül jutott Moszkvába, ráadásul nem hivatalos formában: Giral miniszterelnök fia ott nyomta Mihail Kolcovnak, a *Pravda* Spanyolországba indult tudósítójának a kezébe, azzal, hogy sürgősen juttassa el kormányához. Már ebben a levélben repülőket és pilótákat is kértek.⁶ A Külügyi Népbiztosság maximális óvatossággal vizsgálta a kérdést. Ennek – a nagy földrajzi távolságon és a ki nem épült kapcsolatokon, illetve a kérés továbbításának különös jellegén túl – nyomós külpolitikai okai voltak. Mint a moszkvai magyar követség titkára és ideiglenes ügyvivője, Cindric augusztus 7-én jelentette Kánya Kálmán külügyminiszternek, augusztus 6-án a moszkvai francia ügyvivő közölte szovjet partnereivel: „kormánya kívánatosnak tartja Oroszország spanyol belügyekbe való be nem avatkozását.” Felszólította a szovjet kormányt, hogy ez ügyben „járjon együtt Francia-, Német-, Olasz- és Angolországgal.” A követség (lényegében hiteles) értesülése szerint a francia diplomata azt a választ kapta, hogy „készek ily irányú megegyezésben részt venni, de óhajtják: 1./ Portugália részvételét is, 2./ Törvényes kormánnyal szemben egyes államok által a lázadóknak nyújtott segély azonnali beszüntetését.”⁷ Ellentétes értelemben szinte azonos gondolatokat fejtett ki csaknem egyidejűleg, augusztus 8-án Berlinben Sztójay Döme magyar követnek Ernst Woermann német külügyi államtitkár, miután kézhez vette André François-Poncet francia külügyi államtitkár hasonló átiratát. „Woermann úr szerint – jelentette Sztójay – tulajdonképpen eléggé kényes volna, ha Németország nem csatlakoznék a

⁴ Lásd erről részletesebben *Vera Vlagyimirovna Kulesova: Iszpanyija i SZSZSZR. Ku'lturnije szvjazi 1917–1939. Izdatyelsztvo Nauka, Moszkva, 1975. 106–109. o.* – Álvarez del Vayo később a harcoló Köztársaság külügyminisztere, Pascua pedig az 1936 őszen létrehozott moszkvai spanyol nagykövetség vezetője lett. – A szovjet „politikai képviselő” (polityiceszkij predsztavityel') rangja megfelelt a más országokban szokásos nagykövetségi rangnak. De los Ríos személye emblematikus; Daniel Anguianóval együtt tagja volt annak a kétagú küldöttségnek, amely 1920-ban, amikor átmenetileg fölvetődött a spanyol szocialisták csatlakozása a III. Internacionáléhoz, Leninhez utazott. Lásd *Harsányi Iván: Ríos Urruti, Fernando de los (1879-1949). A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1979. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 228–230. o.*

⁵ Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkaj Federacii (a továbbiakban: AVP RF), f.048 'z', op. 14–16, pap. 4, d. 7, 69. Idézi *Marklen Tyihonovics Mescserjakov: SZSZSZR i grazsdanszkaja vojna v Iszpanyii. In: Otyecsesztvennaja isztorija, 1993. 2. sz. 85. o.*

⁶ Uo. 84. o.

⁷ Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium Politikai Osztálya (a továbbiakban: MOL Küm. pol.) K63-számjeltávirat n° 5719. 1936. augusztus 7. 29/1-II.-2438 (2644)-1936. 154. f.

francia javaslatához. Másrészt azonban azt csak akkor tenné, ha minden tekintetbe jövő állam, így elsősorban Szovjetország is, elfogadná azt.”⁸

Eleinte a szovjet kormány hivatalosan nem nyújtott segítséget, csupán arra vállalkozott, hogy a gyárak és a hivatalok munkásai és alkalmazottai által, a szakszervezetek kezdeményezésére néhány nap alatt, már augusztus elejére összegyűjtött, mintegy 36 és fél millió francia frankkal egyenértékű rubelt eljuttassa a köztársasági kormányhoz. Hogy az óvatosság indokolt volt, azt igazolja, hogy néhány nap múlva az Egyesült Államok moszkvai ügyvivője a magyar ügyvivővel folytatott beszélgetésében már ezt a segítyt is a be nem avatkozás megsértéseként értékelte. „Tekintettel arra – mondta –, hogy külföldre szóló átutalásokat még az orosz Nemzeti Bank sem eszközölhet a pénzügyi népbiztosság, tehát a kormány engedélye nélkül, könnyen látható, mit ér az URSS kormányának Franciaország be nem avatkozási javaslatára adott válasza.”⁹ Az északamerikai diplomata nem ejtett szót az akkor már dokumentálhatóan megindult jelentős német és olasz katonai szállításokról, vagy legalábbis a magyar diplomata erről nem számolt be.

Mindazonáltal nagyjából meg lehet erősíteni a moszkvai magyar ügyvivő ennél jóval tárgyilagosabb saját értékelését a moszkvai vezetés magatartásáról. Eszerint: „A spanyol forradalom [Cindric természetesen a tábornoki felkelést nevezi így – H. I.] első napjaiban az URSS meglehetősen semleges viselkedett. Csupán a sajtó közléseiből lehetett látni, hogy az URSS vezető közvéleménye a spanyol kormány pártján van.” Reális képet rajzol a szovjet álláspontban beállt változás okairól is. „Mindez megváltozott – írta –, amikor a felkelőknek nyújtott német és olasz segély-nyújtásról beérkeztek az első hírek.” Ezeknek a szállításoknak a méreteiről is jelent a magyar diplomata, lényegében mai ismereteink által is igazolható keretben. A szovjet lapok „a *l’Humanité*-ből átvett hírt közölték, mely szerint a spanyol felkelők 60 német és olasz repülőgépet kaptak volna.”¹⁰

A jószemű diplomata szeme megakadt az *Izvesztyijának*, a szovjet kormány hivatalos napilapjának a spanyol eseményeket értelmező vezércikkén is, amelynek szerzője Karl Radek, a veterán bolsevik forradalmár volt. Ő – olvashatjuk a jelentésben – „aggályoskodó-oktató hangon figyelmeztette Angliát és különösen a *Times*-t, hogy ahelyett, hogy a spanyol eseményeket a kommunista propagandának tudná be, jobban tenné, ha a német és olasz politikai célokat kísérné figyelemmel.” Radek szerint Hitler terve „a spanyol reakció segítségével Franciaországot közrefogni... Olaszország viszont azért támogatja a felkelőket, mert ki akarja használni a zavaros helyzetet arra, hogy Ceutában magát befészkelvén, ott bűvárhajó és repülő bázist létesítsen, és így

⁸ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (2706)-1936. 363. f.

⁹ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (2911) -II-1936. 155. f.

¹⁰ Mol Küm. pol. K-63-29/1-2438 (2867)-1936 (augusztus 22-i moszkvai jelentés). Uo. 152. f. – A korai német szállításokról alapos, levéltári okmányokkal alátámasztott képet rajzol *Otfried Dankelmann: Franco zwischen Hitler und den Westmächten*. WEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1970. 49–61. o., ill. *Ángel Vinas*: id. m., függelék.

elvegye az angoloktól a földközi tenger nyugati bejárata feletti kizárólagos ellenőrzést; a keleti bejáratot a Vörös-tengerbeli pozíciója folytán úgyis már félig meddig uralja.” A magyar ügyvivő jelzi: „Ugyanazt a gondolatmenetet kifejtette előttem a Narkomindjel [Külügyi Népbiztosság – H. I.] egy magasabb tisztviselője, kivel egy fogadtatáson [sic!] találkoztam.”¹¹

Érdekesen interpretálja Cindric azokat a Szovjetunió-beli tömegmegmozdulásokat („pro spanyol és fasiszta ellenes tüntetések”), amelyek a spanyol köztársaságiak megsegítését szorgalmazták. Mint írja, „augusztus 2-ától kezdve – nyilván felső helyről kapott utasítások alapján – az egész országban népgyűlések voltak, melyeket a Központi Szakszervezeti Tanács rendezett, amely a vezérszónokokat is szállította.” Ezek részben utcai tüntetések, részben üzemi gyűlések voltak, amelyek két témát helyeztek az előtérbe: „1/ a német és olasz segítség fascista provokáció, melyre a világ, de különösen az URSS munkásságának reagálnia kell; annál is inkább, mert 2/ a spanyol munkásság az orosz forradalmat a polgárháború alatt anyagilag is támogatta. Tehát most a spanyol nép-frontot is segíteni kell a fascizmus ellen.”¹² Ez a jellemzés azért érdekes, mert ellentmond a szovjet magatartás egy más, szélsőbal irányból jövő kritikus interpretációjának, amely szerint a szovjet kormány azért habozott, mert ki akart bújni forradalmi kötelezettségeinek a teljesítése alól. Aligha kétséges ugyanis, ebben Cindricnek teljesen igaza van, hogy nem lehetett volna szó olyan tüntetésekről, kivált hivatalos szónokokkal nem, amelyeket az SZK(b)P és a kormány vezető szervei nemkívánatosaknak tartanak. Éppen ezért, ha a kormánynak nem állt volna szándékában valamilyen formában segítséget nyújtani Spanyolországnak, ilyen megmozdulások aligha jöhettek volna létre. Valójában a spontaneitás bizonyos elemeit sem lehet vitatni ezekben a megmozdulásokban. A már idézett Mescserjakov jelzi az archívumokban található dokumentumok alapján, hogy „a védelmi és a külügyi népbiztosságot, a párt- és a Komszomol-szerveket, a Komintern és a KIM¹³ végrehajtó bizottságait elárasztották szovjet állampolgárok levelei, akik azt a kívánságukat fejezték ki, hogy Spanyolországba utazhassanak és ott a fasizmus ellen harcolhassanak”, illetve hogy nevelésre vagy örökbe fogadásra árván maradt spanyol gyerekeket vegyenek magukhoz.¹⁴ (Az utóbbi kezdeményezésről azoknak a hónapoknak a magyar diplomáciai iratai is többször említést tesznek.)

Hogy a felkelőknek nyújtott jelentős német és olasz katonai támogatásról szóló hírek nem légből kapottak, arra a magyar külügy az említett országokban működő katonai attaséktól is bőséges tájékoztatást kapott. Vitéz Solymossy János, a M. kir. Honvéd Vezérkar vezető beosztottja, főnökének megbízásából

¹¹ Uo. 153–154. f. – Radekről lásd *Székely Gábor*: Karl Radek (1885–1939). In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1985. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 246–251. o. A neves forradalmárt később letartóztatták és a Buharin elleni per egyik vádlottjaként elítélték. Halálának körülményei tisztázatlanok.

¹² MOL Küm. pol. K63-29/1-II- 2438 (2867)-1936. 154. f.

¹³ KIM – Kommunisztjicseszkiy Internacional Mologyozsi (Kommunista Ifjúsági Internacionálé).

¹⁴ *Mescserjakov*: id. m. 84. o.

augusztus 26-án a következő, „szigorúan bizalmas” minősítésű, a Rómában működő magyar katonai attasétól származó jelentést küldte át Kánya külügyminiszternek: „*Biztos* forrás alapján jelentem, hogy a németek és az olaszok nagy anyagi támogatásban részesítik a felkelőket.” Ez ügyben „az olasz kormány egy kiküldöttje holnap utazik Burgosba.” Az olasz küldött utazását a magyar katonadiplomata nem csak regisztrálta és jelentette, hanem elő is mozdította. „Nevezettet – írta – saját kérésére összehoztam a velem összeköttetésben lévő spanyol katonai attachéval, aki őt tájékoztatja az utazás lehetőségeiről.”¹⁵ A különös közvetítés háttere az volt, hogy addigra a római spanyol követség épületét – olasz hatósági támogatással és tumultuózus jelenetek kíséretében – erőszakkal birtokba vették a római spanyol diplomáciai képviselőnek a lázadók oldalára átvált munkatársai.¹⁶

Az érthetőség kedvéért rövid kitérőt kell tennünk a magyar és a spanyol kormány közötti diplomácia viszony alakulására 1936 derekán. Ennek zavaros helyzete ugyanis közvetlenül befolyásolta a magyar külügy tájékozódását az Ibériai félszigeten folyó „bikaviadalnak” erről az első szakaszáról. A budapesti spanyol köztársasági követség vezetője, Carlos Arcos y Cuadra ügyvivő, Bailén grófja az első pillanatoktól hátra arcot hajtott végre, és a felkelők képviselőjeként lépett föl. S bár a magyar kormány egyelőre formálisan nem szakította meg a köztársasággal addig fennállt diplomáciai kapcsolatot, egyetértett azzal, hogy Wodianer Andor ügyvivő, aki a drámai események első heteiben szabadságát töltötte, egyelőre ne térjen vissza madridi állomáshelyére.¹⁷ Emellett a bizonytalan státusú, a budapesti követséget átmenetileg saját költségén működtető Arcos y Cuadrának a magyar külügyi hatóságok mindenfajta, a diplomáciai testület tagjainak kijáró technikai segítséget megadtak (pl. gépkocsiját a külügyminisztérium műhelyében javíttathatta). Maga Horthy kormányzó is látogatásra hívta gödöllői kastélyába.¹⁸ Ehhez hozzájárult, hogy július 28-i dátummal a lázadók burgoszi Nemzetvédelmi Juntája (Junta de Defensa Nacional) Miguel Cabanellas hadosztálytábornok, a junta elnöke aláírásával levélben fordult a magyar külügyminisztériumhoz. „Megtiszteltetésnek tartom – írta –, hogy tájékoztathatom Excellenciádat a Nemzetvédelmi Junta néven megalakult új spanyol kormány létrejöttéről és hatalomátvételéről, folyó hó 23-án, Burgos átmeneti székhellyel.” A junta tagjainak felsorolása után Cabanellas

¹⁵ Eredetileg: M. kir. Honvéd Vezérkar Főnöke 18.429/el. szám. VI-2-ny.–1936. Spanyol események. MOL Küm. pol. K63-29/1-2873-1936. 255. f.

¹⁶ A Madridból küldött új köztársasági nagykövet-jelölt, Aguirre de Cárcer megérkezése után „alig egy-két órával...megjelent két spanyol beosztott, és revolverrel a kezükben, a szó szoros értelmében elfogták az új ügyvivőt. Másfél napig, amíg lemondólevelét alá nem írta, fogva tartották, majd miután ezen levelet a Palazzo Chigiben [az olasz kormány székhelyén – H. I.] átadták, a nagykövetség elhagyására kényszerítették. (Végh római ideiglenes ügyvivő augusztus 17-i jelentése. MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (2977)-1936. 341. f.

¹⁷ MOL Küm. pol. K63/29-2771-1936. 37–39. f. – Wodianer Franciaországba távozott, onnan pedig új, lisszaboni állomáshelyére, ahol előbb ügyvivőként, majd követként működött, egészen 1944. március 19-éig, Magyarország német megszállásáig, amikor lemondott tisztségéről.

¹⁸ Lásd erről *Harsányi Iván*: A spanyol diplomácia magyar vonatkozású dokumentumaiból. I. (1936–1937). In: Kutatási füzetek, JPTE Történelem Doktori Program. JPTE, Pécs, 1996. 12–31. o.

„kormány” reményét és kívánságát fejezte ki, hogy a magyar kormánnyal „ugyanazokat a szívélyes és baráti kapcsolatokat tarthatja fenn, amelyek kettőnk országai között mindig is fennálltak.”¹⁹

A köztársasági kormány – felhasználva, hogy a korábbi kapcsolat jogilag egyelőre fennállt – megkísérelte visszaszerezni a budapesti képviselő fölötti rendelkezést. Ecélből az olaszországi spanyol diplomáciai kar egyik, a köztársasághoz hű diplomatáját, Manuel García Mirandát, addigi palermói konzult nevezte ki budapesti képviselőjének. Jövetelét azonban megelőzte a római magyar követség figyelmeztető számjeltávirata. Augusztus 13-án, a már említett, a burgosi junta oldalára állt római spanyol katonai attasé tájékoztatására hivatkozva Végh követségi tanácsos, ideiglenes római ügyvivő közölte, hogy García Miranda „igen veszedelmes kommunista, olasz vizeken lévő spanyol hajók legénységét lázadásra uszította, ami miatt olasz területet olasz kormány felszólítására el kellett hagynia és most útban van Budapestre.”²⁰ Ugyanezen a napon Apor bárót fölkereste Arcos y Cuadra budapesti ügyvivő is, aki hasonló érveléssel „ajánlotta, hogy Mirandát ne engedjük be az országba.”²¹ Apor Gábor báró, Kánya külügyminiszter állandó helyettese 16-án intézkedett. Utasítására a külügy értesítette „a Büm.-ot (Nagy János osztálytanácsos és Kemény főtanácsos), illetve a főkapitányságot (Hetényit), hogy amennyiben vízum nélkül érkezik, *nem* szabad beengedni, ha vízuma van, beengedendő.” Ám kérte „itt tartózkodása alatt szigorú megfigyelését.”²² Végül a spanyol köztársasági kormány – a párizsi spanyol nagykövet által Ambró Ferenc ottani ügyvivőnek adott tájékoztatás szerint – cáfolta a hamis információkat, de az ellenállást tapasztalva elállt a szándékától. „Nagykövet [t. i. a párizsi spanyol nagykövet – H. I.] biztosított arról – írta a párizsi ügyvivő –, hogy nevezettnek politikai működésére vonatkozó információ téves, és hogy G. Miranda, dacára, hogy mérsékelt köztársasági, római spanyol nagykövet intrikájának esett áldozatul.”²³

Közben a szovjet külügyi népbiztosság – mint a moszkvai követség jelentette – augusztus 28-ával „elrendelte a Spanyolországba irányuló fegyver-kiviteli tilalmat.” Nem érdektelen Cindric ügyvivő szigorúan bizalmas minőségű jelentésének egy furcsa bekezdése. Az ügyvivő arra utal, hogy szovjet részről ezt a tilalmat aligha akarják betartani. Az erről szóló passzus eredeti szövege így szól: „Mint *itt hadi üzemekben dolgozó magyar munkásoktól* [az én kiemelésem – H. I.] értesülök, ezek az üzemek a spanyol kormány számára állandóan gyártanak hadi anyagot.” Mint más alkalommal is, a jelentést többfelé szétküldték. A kimenő példányok szövegében azonban az általam kurzívval jelölt szöveg helyett óvatosságból – nehogy a hírforrást dekonspirálják

¹⁹ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (3618)-1936. 360. f.

²⁰ MOL Küm. pol. K63-29/2-2724 (2728)-1936. 5735. szjt. 1. f. – A „lázas” kifejezés mögött azt állt, hogy a diplomata egyes, olasz kikötőkben állomásozó hajók kapitányait arra ösztönözte: térjenek vissza köztársasági kézen lévő kikötőikbe.

²¹ MOL Küm. pol. K63-29/7-2724 (2729)-1936. 6. f.

²² Kézírással rávezetett instrukciók a fenti, 5735. sz. szjt.-ra.

²³ MOL Küm. pol. K63- 29/7-2724 (2780)-1936. 5. f.

– ez áll: „biztos forrásból”.²⁴ A magyar követségnek tehát fontos szovjet hadiüzemekben beszervezett informátorai voltak. A sztálini megtorlás nagy hullámának előestéjén, amikor a belügyi szervek minden ládafiában kémeket szimatoltak, éppen csak azokat nem találták meg, akik valóban kémtevényt teljesítettek egy, a szovjet kormányzattal nyilvánvalóan szembenálló kormány képviselője számára.

A szovjet kormány jelentős diplomáciai erőfeszítéseket tett arra, hogy bizonyítsa a német–olasz beavatkozás és katonai támogatás tényét. A magyar diplomácia értékelése szerint már az is erre utalt, hogy az ország spanyolországi nagykövetének Marcel Rozenberget nevezték ki, aki a Szovjetunió népszövetségi felvétele, 1934 szeptembere óta a szervezet főtitkárhelyettese volt. A köztársasági kormány fontolgatta is, hogy a népszövetségi alapokmány 11. cikkelye alapján felhívja a szervezet figyelmét „a nemzetközi békének azáltal való veszélyeztetésére, hogy egyes államok a felkelők harci készségét támogatják.” A genfi magyar képviselő úgy értesült, hogy „főleg az angol kormány volt az, de nem utolsó sorban a francia is, amelyek minden befolyásukat latba vetették és vetik továbbra is, hogy a madridi kormány a mai amúgyis kiélezett nemzetközi helyzetben ne folyamodjék ehhez a lépéshez.” A Velics László követ távollétében a genfi képviselő ügyeit vezető Bartók László tanácsos abban is ennek a jelét látta, hogy „Rosenberg odaérkezése után két nappal Madrid hirtelen kifizette már régóta esedékes népszövetségi tagdíjhátralékának egy jelentős részét, amelyet bizonyára hadianyag beszerzésére is fordíthatott volna.” A kövegről azt is írja: missziója bizonyára arra is irányul, hogy a külső beavatkozásokra vonatkozólag a helyszínen gyűjtsön „perrendszerű” adatokat, amelyek „adott esetben felhasználhatók volnának.”²⁵ Moszkvából Cindric beszámol Vlagyimir Antonov-Ovszejenko szovjet főkonzul Barcelonába érkezéséről is.²⁶ Az erről is szóló jelentés első ízben utal, némileg lebegtetve (mai ismereteink szerint valószínűleg alaptalanul), a konkrét fegyverszállítás lehetőségére. Eszerint a Szovjetunióból „eddig 3 hajót küldtek Spanyolországba ’élelmiszerekkel’, még egynéhány következik.” Ugyanott nyomatékosan felhívja Kánya külügyminiszter figyelmét arra, hogy „a hivatalosan, a lapokban közölt adatok szerint a Spanyolországba induló szovjet hajók (e célra nem bérelnek idegen hajókat) élelmiszer rakományai nem merítik ki a hajók teherbíró képességét; ebből arra lehet következtetni, hogy e hajók mást is szállítanak Spanyolországba. Kézen fekvő az a gondolat, hogy hadi anyagról van szó.”²⁷

²⁴ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (3151)-1936. 151. f.

²⁵ A spanyolországi események és a Népszövetség. 1936. szeptember 18-i jelentés. MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (3006)-1936 II. 277–278. f.

²⁶ A nagynevű, egykor a pétervári Téli Palota ostromát irányító, 1938-ban vagy 1939-ben koncepciók perben kivégzett bolsevik politikus életrajzát lásd *Magyar György* (szerk.): *Életrajzok a bolsevizmus történetéből*. ELTE ÁJK, Állam- és Jogtudományi Intézet, Politikatudományi füzetek, 4. Budapest, 1988. 227–229. o., ill. *Hajdú Tibor*: *Antonov-Ovszejenko, Vlagyimir Alekszandrovics (1883?–1939?)*. A nemzetközi munkásmozgalmak történetéből. Évkönyv 1984. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 197–200. o.

²⁷ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (3350)-1936. 150. f.

A spanyol kérdés népszövetségi tárgyalásának, a spanyolországi be nem avatkozás genfi elrendelésének azonban egyéb, gyakorlati akadályai is voltak. Mivel Hitler kancellár már 1933 októberében bejelentette Németország kilépését a szervezetből, az olasz kormány pedig, amelyet a Népszövetség az etiópiai agresszió kapcsán elítélt és mérsékelt szankciókkal sújtott, 1936-ban nyíltan hasonló lépésre készült, nem sok értelme lett volna olyan szervezetben folytatni a tárgyalásokat, ahol a két fő ibériai „csínytevő” nincs jelen. A londoni kormányzat olyan szervet képzelt el (és segített a következő hónapokban angliai székhellyel megszületni), amelyet közvetlenül befolyásolhat, de ahol a két agresszív hatalmat is asztalhoz ültetheti. Erőteljes nyomása alatt, súlyos lelkiismereti problémái dacára, a szocialista Léon Blum francia népfrentkormánya is elfogadta a kezdeményezést, remélve, hogy a további német–olasz fegyverszállításoknak ez úton valamelyes korlátot állíthatnak.²⁸

A korabeli magyar diplomácia akkori információi természetesen igen hézagosak voltak arról, hogyan alakultak a koncepciók a spanyol köztársaságiaknak nyújtandó katonai segítségről *az SZK(b)P felső vezetésében*. Erről még a második világháború utáni történetírás is sokáig csak annyit tudott, amennyit Valter Krivickij, az NKVD 1937-ben Franciaországban menedékjogot kért tábornoka 1939-ben New Yorkban, majd 1940-ben Amszterdamban, angol nyelven közzétett könyvecskéjében emlékezetből leírt.²⁹ Ezt vette át további vizsgálódás nélkül Stéphane Curtois és Jean-Louis Panné is „A kommunizmus fekete könyvé”-ben. Eszerint az aktív spanyolországi szovjet jelenlétről („az egész spanyolországi kommunista beavatkozásról”) egy 1936. szeptember 14-i, az éjszakai órákban lezajlott értekezleten döntöttek; a moszkvai Lubjankán, az NKVD székházában; ezt G. G. Jagoda, a szervezet vezetője hívta össze.³⁰

Ekkora horderejű kérdések, bármekkora volt a Szovjetunióban a titkosszolgálatok hatalma, természetesen nem a Lubjankán dőltek el. A Krivickij által említett értekezlet, amelynek pontos dokumentációja még várat magára, legfeljebb a *végrehajtás* belügyi, hírszerzési és elhárítási vonatkozásairól szólhatott. Valójában az ügyben, jónéhány héttel korábban, augusztus 28-án *az SZK(b)P KB Politikai Irodája* döntött³¹, és a határozat végrehajtásáért a Honvédelmi Népbiztosság (NKO) hírszerzési igazgatóságának osztályvezetőjét, M. Sz. Urickijt, illetve az NKVD külföldi osztályának vezetőjét, A. A. Szluckijt tette felelőssé. A tervbe vett intézkedések terve a „H” (Hispania) fedőnevet viselte.

²⁸ A francia álláspontról és magatartásról lásd *Harsányi Iván*: A spanyol köztársasági kormány 1938. áprilisi „13 pontjának” előzményei. Párttörténeti Közlemények, 1976. 2. (júniusi) sz. 91–92. o.; ill. *Jules Moch* emlékiratainak „A spanyol háború (1935–1939)” című fejezete. Magyarul: *Harsányi Iván–Jemnitz János–Moharos Éva (szerk.): A népfrent Franciaországban (1934–1938)*. Budapest, 1995. 37–53. o.

²⁹ *W. G. Krivitsky*: In Stalin’s Secret Service. New York, 1939., ill. *Walter G. Krivitsky*: I Was a Stalin’s Agent. Amsterdam, k. n., é. n. [1940].

³⁰ *Courtois–Panné: id. m.* 345. o.

³¹ *Mescserjakov* idézett munkája mellett erről többek közt Georgi Dimitrov naplója is beszámol. Az ülésen eszerint már fölvetődött egy Spanyolországba eljuttatandó „nemzetközi hadtest” szervezése is. (*Georgi Dimitrov*: Dnevnik. Universzitetszko Izdatelstvo Szv. Kliment Ohridszki, Szofija, 1997. 112. o.)

A döntés nem könnyen született. Az említett Giral-féle levélkére Litvinov augusztus 23-án még udvarias elhárítással válaszolt. A párizsi szovjet képviselő akkori ideiglenes ügyvivőjét, Hirsfeldet bízta meg, hogy közölje az ottani spanyol követtel: „a szovjet vezetés nem tartja lehetségesnek, hogy kielégítse a fegyverszállításokra vonatkozó kérést”. Ezt azzal indokolta, hogy Spanyolország messze van, fönnállna a szállítmányok elfogásának a veszélye; emellett a kormány csatlakozott a benemavatók egyezményéhez, és nem áll módjában ezt megsérteni.”³² Az egyidejűleg Rozenbergnek küldött táviratban a népbiztos azt közölte, hogy „a spanyol kormánynak nyújtható segítség ügyét számos alkalommal megtárgyaltuk, de arra a következtetésre jutottunk, hogy lehetetlen innen bármit is odaküldeni.”³³ Csupán az élelmiszer-, a gyógyszerészállításokat, illetve a nyersolajszállítmányok fokozását tartotta lehetségesnek.

A szeptember 29-én jóváhagyott „H-terv” viszont már előírta, hogy alapítsanak Nyugaton *speciális cégeket*, amelyek felvásárolnák, illetve a helyszínre szállítanák a *Spanyolországban szánt fegyvereket, hadianyagot és technikát*. Különböző népbiztosságok kapták feladatul azoknak a katonai szállítmányoknak az összeállítását és behajózását, amelyeket közvetlenül a Szovjetunióból kívántak elküldeni.

Ha valaki ördögi precizitással összeállított programot lát a tervben, téved. Kidolgozását számos bizonytalanság kísérte. Sztálin és Vorosilov a vita egy szakaszában még a Vörös Hadsereg egyes reguláris egységeinek Spanyolországba küldését is fontolgatta. Az ötlettől eléggé meghökkent magas rangú katonai szakértők érvei azonban meggyőzték a politikai iroda tagjait, hogy jóval kevesebb nemzetközi ellenállásba ütközhet az, ha katonai tanácsadókat és szakembereket küldenek. Ezek segíthetnek a köztársaság katonai vezetőinek az új hadsereg fölállításában (a szárazföldi hadsereg egységeit parancsnokaik 70%-ban a lázadók oldalán sorakoztatták föl), a korszerű kiképzés megszervezésében, a küldött haditechnika bevethető állapotba hozásában³⁴, kezelésének elsajátításában, a hadműveleti tervek kidolgozásában. A szállítmányokat kezdettől kereskedelmi alapon küldték, eleinte utólagos fizetéssel.

Miután a Szovjetunió szeptember 23-án bejelentette csatlakozását a benemavatók egyezményéhez, október 15-én S. Kagan, a londoni képviselő tanácsosa személyében kijelölte megbízottját a Londonban alakult bizottságba. A megbízott „a madridi kormány által rendelkezésre bocsátott adatok révén” vizsgálatot követelt a német és az olasz fegyverszállítások ügyében. „A bizottság nem járult hozzá a vizsgálathoz, amire az *«Izvestija»* megjegyzi, hogy «ez a döntés sem a szovjet kormányt, sem a közvéleményt nem elégíti ki». A sorok között sejtetik, hogy az URSS is akcióba léphet vagy kíván lépni (ez igen homályosan van kifejezve).” Érdekes, hogy Cindric a szovjet kormány nagyobb

³² AVP RF, f. 048 'z', op. 14-6, pap. 4., d. 7, l. 69. Idézi *Mescserjakov*: id. m. 85. o.

³³ AVP RF id. forrás, l. 88.; *Mescserjakov*: 85. o.

³⁴ Ez nem csekély probléma volt. Míg az olasz és a német repülők „saját szárnyaikon” repülhettek Spanyolországba, a szovjet vadászgépeket szétszedve, hajókon kellett szállítani, és a helyszínen, szovjet technikusok segítségével összeszerelni.

fegyverszállítási hajlandóságát Georgi Dimitrov, a Komintern titkára Sztálinra gyakorolt befolyásának tulajdonítja. Ő az ügyvivő szerint ennél is „sokkal erélyesebben akart eljárni Spanyolország érdekében”, de erről Maurice Thorez „francia kommunista képviselő” (valójában a Francia KP főtitkára, a KI Végrehajtó Bizottságának tagja - H. I.) lebeszélte, Cindric szerint azzal az érvel, hogy „a trockijista per hatása alatt a II. és a III. internationale megegyezése, legalábbis ez idő szerint, teljesen lehetetlen.”³⁵

Azt, hogy a szállítások szeptember 29-e után nagy lendületet vettek, és már nem szorítkoztak az élelmiszerekre, a gyógyszerekre és az üzemanyagra, Budapest számára drámai módon közvetítette az az október 15-i (nagy késéssel, novemberben beérkezett) jegyzék, amelyet a lázadók juntája saját lisszaboni képviselőjén keresztül juttatott el Wodianer Andor ottani magyar követnek. A homályos legitimitású, „Spanyol Állam” felzettel ellátott levélpapíron Mariano Camacho, a burgosi junta külügyi szolgálatának egyik vezető munkatársa öt oldalon át sorolta azokat a cselekedeteket, amelyekkel a szovjet, és vele együttműködésben a mexikói kormány az utóbbi hetekben megsértette a benemavatkozás maga vállalta kötelezettségét. Wodianer a jelentés felzetén megjegyzi, hogy a jegyzéket az összes Lisszabonban működő külképviselő megkapta, „kivéve az angol követséget, amely a Burgos-i kormány megbízottjának hasontárgyú két előző jegyzékét vonakodott átvenni.” A francia nyelvű jegyzék már konkrét hajókat nevezett meg, amelyek Odesszából kiindulva 51 páncélautót és nagyszámú teherautót raktak ki Cartagena kikötőjében. Megemlíti a város polgármestere által a szállítmányt kísérő 14 technikus tiszteletére adott fogadást is. Első ízben hallunk arról, hogy a kikötőbe érkezett egy hajó, amely két repülőgépet hozott a köztársaságiaknak. A burgosi junta beszámol Durangóból és Vera Cruzból Marseille-be érkezett mexikói kereskedelmi hajókról, illetve eldugott déli francia kikötőkből spanyol földre illegálisan fegyvereket csempésző kisebb spanyol hajókról is.

A jegyzék nyilvánvalóan és szándékosan eltúlozta az érkező hadianyag és fegyverzet méreteit. Emellett a morális, az anyagi és a katonai támogatást is egybemosta, teljesen mellőzve az egyre növekvő német és olasz szállítmányok evidenciáját. Mégis: alapjában tényekről számolt be. Kissé elszólta ugyan magát, visszautasítva azt a vádat, hogy Portugália nagy szerepet játszana a kormányának (azaz a lázadók juntájának) szóló fegyver- és lőszerszállításban. „Világszerte ismert, hogy Portugáliának nincs hadiipara, és hogy a spanyol hadseregnek nincs szüksége portugál kikötőkre, mivel ugyanúgy, mint ez az ország, elegendő számú saját kikötő fölötte rendelkezik.” A Portugália felől érkező hadianyag persze valóban nem portugál gyártmányú fegyverekből állt. Ám ez a felkelők számára mégis döntő irány volt. Londonban ugyanis kidolgozás alatt állt az a (később elvben bevezetett) megoldás, hogy a köztársaság partjai mentén német és olasz, a lázadók partvonalán pedig angol és

³⁵ Az orosz segítség Spanyolország számára. Cindric október 15-i jelentése. MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (3531)-1936. 149. f. (Kiemelés az eredetiben.)

francia hadihajók ellenőrizték az érkező és a távozó hajókat. Portugáliáról azonban ebben a tervezetben nem volt szó, 1936 őszén pedig ez a határ már teljes hosszában a felkelők kezén volt. A magyar nehézipar üzemei, mindenekelőtt a Weiss Manfréd Művek is hamarosan éppen ezt a lehetőséget aknázták ki. Erről tanúskodik Wodianer egy jelentése: „Weiss Manfréd Rt. itt időző képviselőjének, Mencer Ernőnek felkérésére jelentem, hogy azon spanyol és portugál hatóságok, amelyekkel nevezett különböző hadianyag-szállítások ügyében tárgyalásokat folytatott, legteljesebb mértékben megbízhatók, és hogy nem kell tartani attól, hogy az esetleg eladásra kerülő hadianyagok spanyol baloldali elemek számára kiszolgáltatóknak.”³⁶

Egy másik, ugyancsak október 22-éről kelt jelentésben Wodianer részletesen beszámol nemcsak a madridi szovjet képviselőt beosztottainak nevééről, hanem előéletükről, korábbi diplomáciai beosztásukról is. Ezek tulajdonképpen nem voltak titkos adatok, ám az információ gyorsasága mégis bizonyos fokú titkosszolgálati eszközök alkalmazására, netán a spanyol köztársaság külügyminisztériumában működő informátorokra utal. „Rosenberg nagyszámú szolgálati személyzetet is hozott magával – írja az ügyvivő –, amelynek nagyrésze azonban repülőtisztekből állana.”³⁷

26-án már a moszkvai állomáshelyére sietve visszatérő Jungerth-Arnóthy Mihály követ jelent, méghozzá a felső szovjet vezetés dilemmáinak olyan ismeretével és szemléletével, amely meglepően összecseng a szovjet levéltárakból ötvenegynéhány évvel később előkerült dokumentumok tartalmával. „Bizalmas” minőségű jelentésében a szovjet diplomáciának és a Komintern vezetőségének a küzdelmét mutatja be „Sztálinnál és a Politbúróban”. Mint írja, akkor kerültek kényelmetlen helyzetbe, amikor kiderült, hogy a köztársasági kormány nem képes saját erejéből letörni a jobboldali felkelőket. „Az egyik oldalról az egyik «Liebkind», a Komintern, kérte, sőt követelte a vörösök nyílt támogatását, a másik oldalról a másik «Liebkind», a szovjet-birodalom diplomáciája hangoztatta, hogy Oroszországnak érdeke, hogy e kérdésben ne szakítsanak Angliával és Franciaországgal.” Meglepően jól értesült a diplomata a Komintern berkeiben folyó vitáról. Eszerint Dimitrov azzal érvelt: „Ha a Szovjet-Unió magát a kapitalista államokkal azonosítva a spanyol proletariátus e végső küzdelmében félreáll, és elpusztulni hagyja azt, akkor nemcsak a spanyol és francia, hanem az egész világ proletariátusa előtt kompromittálva lesz a Komintern és a Szovjetunió, mint a világ-proletariátus képviselője, ill. védnöke. Azzal fogják vádolni az orosz kommunista pártot a proletár-tömegek, hogy becsapta őket és így az a veszély fenyeget, hogy a III. Internacionálé szétrobban, és a nemzeti kommunista pártok elszakadnak Moszkvától.” Dimitrov eszerint csak úgy látta

³⁶ MOL Külügyminisztérium bizalmas iratai (a továbbiakban Küm. res. pol.) K63-29/7-5031-1937. Lásd nyomtatásban is: *Zsigmond László (szerk.): Magyarország a második világháborúban. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966. 36. o.

³⁷ A jelentés „számos más bolsevik ágens” jelenlétéről is beszámol, akiket név szerint felsorol. MOL Küm. pol. K63-29/1-2438-1936. 143. f.

menthetőnek a helyzetet, ha „a Szovjet-Unió felmondja a maga részéről a be-nem-avatkozási megállapodást és nyíltan állást foglal a madridi kormány megsegítése mellett.” Arról is tudni vélt Jungerth, hogy Sztálin ez ügyben megneheztelt Dimitrovra. „Helyzetük nem volt könnyű, mert meg akarták menteni a világ-proletariátussal való kapcsolatot anélkül, hogy Francia és Angolországgal szakítsanak és esetleg egy háborút provokáljanak.” Valóságos hintapolitikaként jellemzi Ivan Majszkijnak, a Szovjetunió moszkvai főmegbízottjának október 23-i nyilatkozatát, „mely nagy lármával és felháborodással Madrid mellé áll, a be-nem-avatkozási megállapodást tárgyalannak deklarálja, de azért észrevétlenül ott marad Londonban is.”³⁸

Majszkij valóban nem csinált titkot abból, hogy a szovjet kormány álláspontja módosult. Mint a Benemavatkozási Bizottság (BB) október 23-i ülésén mondta, kormánya azért csatlakozott az egyezményhez, mert azt remélte, hogy „általa lerövidül a háború időtartama, és kisebb lesz áldozatainak a száma.” Ám bizonyos államok „a lázadókat büntetlenül látják el fegyverzetel”, miközben a törvényes kormányt megakadályozták abban, hogy fegyvereket szerezzen be külföldről. Azt a javaslatot, hogy ellenőrizték Portugália partjait, nemcsak elutasították, hanem „a mai ülés napirendjére sem engedték tűzni.” Ílymódon „az egyezmény közönséges papírronggyá változott”. Ilyen körülmények között a szovjet kormány csak egy kiutat lát: „vissza kell állítani Spanyolország kormányának azt a jogát, hogy fegyvereket vásároljon külföldön, és az egyezmény aláíróra bízni, hogy adnak vagy nem adnak el fegyvert Spanyolországnak.” A felszólalás kulcsmondata talán ennél is világosabb volt: a kialakult helyzetben kormánya „nem tekintheti magát nagyobb mértékben elkötelezettnek a «benemavatkozási» egyezmény által, mint az említett egyezmény bármely más aláírója.”³⁹ Ezt a nyilatkozatot, még egyértelműbb formában megismételte a BB következő, október 28-i ülésén.

Majszkij természetesen nem a saját szakállára változtatott felszólalásainak a tónusán. Október 16-án a *Pravda* közölte *Sztálin táviratát José Díaz-hoz*, a Spanyol Kommunista Párt főtítkárához. Fegyverszállításokról ugyan nem szólt, de szavaiból világossá vált, hogy maga is élénk figyelemmel kíséri a spanyolországi fejleményeket. „A Szovjetunió dolgozói – írta – csak kötelességüket teljesítik, amikor erejükhöz mérten segítséget nyújtanak Spanyolország forradalmi tömegeinek. Számot vetnek azzal, hogy Spanyolország felszabadítása a fasiszták, a reakciók igája alól nem a spanyolok magánügye, hanem az egész haladó emberiség közös ügye.”⁴⁰

Az események magyar követése széles körű volt, és több szerv párhuzamosan végezte. Október 27-én a magyar belügyminisztérium küldte át a külügybe a moszkvai Komintern-rádió 26-i magyar nyelvű adásának szövegét. Az adásban Bokányi Dezső, az ismert magyar szocialista, majd kommunista

³⁸ MOL Küm. pol. K63-29/1-II- 2438 (3536)-1936. 147–148. f. -

³⁹ Guerra y revolución en España 1936–1939. II. köt. Editorial Progreso, Moszkva, 1966. 109. o.

⁴⁰ Pravda, 1936. október 16.

politikus magyarázta a spanyolországi eseményeket. Témánk szempontjából érdekes, hogy nyíltan beszélt mind a spanyol kikötőkbe induló hajókról, mind behajózásuk helyszíneiről, Odesszáról és Leningrádról, dátumokkal, és a beérkezésük utáni fogadtatásukat ecsetelő egyéb konkrétumokkal. Nyilvánvaló, hogy ez a kommentár Majszkij három nappal korábbi nyilatkozata előtt így aligha hangozhatott volna el.⁴¹

Ettől kezdve egymást követik a szovjet fegyverszállításokról és a szállítmányok jellegéről szóló jelentések. A magyar külügy nem elégedett meg azzal, hogy a moszkvai, a lisszaboni és (a BB tárgyalásai miatt) a londoni követségtől kap részletes információkat. Valamennyi követséget fölkérték, hogy a spanyol vonatkozású híreket sürgősen továbbítsák Budapestre. November 3-án Hory András varsói követ jelenti: finn kollégájától értesült, hogy „az odesszai kikötő normális polgári és kereskedelmi forgalmát beszüntették”, mivel „a kikötőt kizárólag a Spanyolországnak szállítandó hadianyagok behajózásának és elszállításának céljaira veszik igénybe.”⁴²

Továbbra is igen aktív volt a magyar katonai attasék és a Honvéd Vezérkar figyelő tevékenysége. Hennyey Gusztáv ezredes, a vezérkari főnök utasítására, november 4-i bizalmas átiratában, a moszkvai katonai attasé jelentése alapján négy, szeptember 18-a és október 21-e között indult szállítmányról számolt be. Míg az első két esetben élelmiszer-küldeményről ad hírt, a „Néva” gőzös október 11-i útnak indítása kapcsán megjegyzi, hogy a hajó „1000 t bevallott élelmiszer-rakománnyal indult útjára. Tekintettel arra, hogy első útján [szeptember 18-án – H.- I.] 3000 t.-nál több rakományt szállított, majdnem bizonyos, hogy ez alkalommal legalább 2000 t. súlyban hadianyagot szállított.” Egy Leningrádból indult szállítmány kapcsán 200 000 konzerv, valamint tízezer főre szóló teljes öltözet és lábbeli útnak indításáról is beszámolt. S hogy a figyelés nem leszűkített szemszögből folyt, arra a jelentés utolsó mondata utal. „A Szovjetunióknak a madridi kormánnyal való mindszorosabb [sic – H. I.] együttműködésére mutat az a tény is, hogy október 10-én közvetlen rádióösszeköttetést létesítettek Moszkva és Madrid között.”⁴³

Rendkívül részletesen, négy oldalon ismertette Jungerth-Arnóthy követ a Komintern végrehajtó bizottságának november 7-e alkalmából „a világ összes proletárjai, elnyomottai és kizsákmányoltjaihoz” intézett kiáltványát és Dimitrov ezzel egyidejűleg megjelent cikkét („A népfrent küzdelme a fasizmus és a háború ellen”). Dimitrov cikkéből az alábbiakat idézi: „A német és az olasz fasizmus letiporta saját népeit és most más népek és országok elleni támadásra indul. Az olasz fasizmus leigázta a védtelen Abesszíniát. A német fasizmus lesben áll Ausztria, Danzig, Memel, Csehszlovákia és Elzász-Lotharingia határán.” A követ nem mulasztja el jelezni, hogy a cikkben a spanyol kérdésben

⁴¹ MOL Küm. pol. K63-29/1-II-2438 (3520)-1936. 157–158. f. (Másolat a 11.642 /1936. VII. res. B.M./ sz. iktatmányról.)

⁴² MOL Küm. pol. K63-29/1-II-2438 (3679)-1936. 127. f.

⁴³ Uo. 2438 (3661)-1936. 128. f.

Anglia és Franciaország is „kap egy oldalvágást”: „Anglia imperialisztikus köreinek támogatásával és Franciaország gyáva «demokratáinak» tűrésével megkísérli a német fascizmus, mely Franco hóhért fegyverrel látja el, a spanyol népfrontot összetörni, hogy aztán Franciaországra vesse magát.”⁴⁴

A magyar diplomácia szemhatárán első ízben egy november 16-i moszkvai jelentésben jelenik meg (igen zűrzavarosan) a *nemzetközi brigádok* alakításáról szóló döntés. „A Komintern – bizalmas értesüléseim szerint – a spanyol eseményekkel kapcsolatban egy *nemzetközi partizán légió* megszervezését határozta el.” Jungerth követ értesülései ugyan ezúttal jelentős részben pontatlanok (szerinte a kommunista pártok kötelesek világszerte „állandó intézményként” működő fegyveres légiókat alakítani), ám a rövid jelentés találmányra érintőleg a valós lépésekbe is beleütközött. „Amerikában – írta a követ – (állítólag onnan jött az eszme) és a Szovjet-Unióban már erősen folyik a toborzás a spanyolokat segítő légió számára.” A jelentés legérdekesebb része magyar vonatkozása, amelyet érdemes részletesen idézni. „A moszkvai magyar kommunisták élénk részt vesznek a toborzásban. Vezető szerepet játszanak a mozgalomban magyar részről: Auspitz, a fiatal Haubrich, Papp József volt hadifogoly, az erdélyi Lukács. A Spanyolországba menő csapatot Papp József vezetné, ki az orosz lótenyésztésnél mint főhadnagy szolgál. Menyhárt István v. hadifogolynak, miután visszautasította a spanyol expedícióban való részvételt, felkínálták, hogy menjen Magyarországra a légió megszervezése céljából...Benyomásom, hogy a spanyol légióba nem sok magyar fog itt jelentkezni.”⁴⁵

E cikk terjedelmi korlátai között nehéz volna „helyrerakni” az általában jól értesült Jungerth idézett vaskos melléfogásait. Csak annyit jegyezhetünk meg, hogy a nevezettek közül később csak Auspitz Bélát, illetve „Lukácsot” (Zalka Máté) találjuk a brigadisták, ill. a Spanyolországban jártak soraiban. (Utóbb mindenféle kacsa is lábra kelt, még Kun Béla ibériai megjelenéséről is volt hír.)

Különös figyelmet érdemel Máriássy Zoltán ankarai követ december 13- i jelentése („Spanyolországba irányított orosz hadianyag-szállítás a Dardanellákon keresztül”). Ennek melléklete egy, az ankarai olasz nagykövetség által „bizalmas felhasználás végett” rendelkezésre bocsátott tízoldalas, számos ismétlést tartalmazó olasz nyelvű lista az október 20-ától december 2-áig a Dardanellákon áthaladt szovjet szállítmányokról. A jelentés „egészen nagyarányú orosz hadianyag-szállításról” ad hírt. A lista, mint a követ írja, „a tengerszorosokon átkelő kereskedelmi hajóknak konfidensek által történt megfigyelésén alapul”. A szörnyű ortográfiával olaszra átírt hajónevekből és az olaszok megjegyzéseiből az derül ki, hogy ebben a mintegy hathetes időszakban – ha az olasz értesülések hitelesek, és a „konfidensek” tudtak számolni – 69

⁴⁴ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438(3799)-1936. 377–380. f.

⁴⁵ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (3802)-1936. 124. f.

szovjet, 28 spanyol, 5 mexikói, 4 angol és 4 görög hajó haladt át spanyolországi rendeltetéssel a tengerszorosokon.⁴⁶

December 16-án Jungerth arról jelent „titkos” minősítéssel, hogy értesülései szerint „a szovjet hadi és ember anyag szállítmányait francia kikötők igénybe vételével Franciaországon át küldi Spanyolországba. Az itt járt spanyol delegációnak állítólag megígérték, hogy mindenképp meg fogják menteni a madridi kormányt.” A tudósítás annyiban állja meg a helyét, hogy bizonyos szállítmányokat az olasz partok közelében menő útvonalakról célszerűbbnek látták átterelni az északi francia partok irányába, ahonnan álcázva, vasúton lehetett továbbítani őket a spanyol határ irányába. Ennek az útvonalnak a használhatóságát a többször változó francia kormányok mindenkori magatartása olykor bizonytalanná tette. De – bár az 1936 és 1938 közötti Blum- és Chautemps-kabinetek nem szocialista miniszterei nyilván tudtak a szállításokról –, többen a radikális párti miniszterek közül is (pl. Pierre Cot légügyi miniszter) úgy érezték, hogy a felkelők győzelme reális veszélyt hordozna Franciaország számára. Ezt a véleményüket még a fasiszta veszéllyel nem sokat törődő, de a „német” fenyegetést teljes nagyságában érzékelő nacionalista centrum (pl. Maurice Gustave Gamélin vezérkari főnök), sőt, hasonló okból a keményebb jobboldal egyes figurái, mint Kérillis képviselő is osztották. Így a szállítmányok, kisebb-nagyobb szünetekkel, folytatódtak.

A szovjet hadiszállítások tehát teljes gőzzel beindultak. A Szovjetunió területén azoknak a toborzása is folyt, akiket Spanyolországba kívántak küldeni. Egyaránt voltak köztük olyanok, akik katonai vagy technikai szakértelmükkel lehettek a spanyol kormány hasznára, és olyan – zömmel nyugati nyelveket tudó – diákok, akik tolmácsszerepre voltak alkalmasak. A korabeli szovjet viszonyok között természetesen az utazókat kijelölő bizottságokban minden esetben jelen volt az NKVD képviselője. A moszkvai forrásokból az is kiderül, hogy a kikérdezés nyomán néhányan Madrid helyett a Lubjankára kerültek...⁴⁷

Az 1936-os év utolsó jelentősebb moszkvai diplomáciai jelentése Jungerth elemzése arról, hogyan fogadta a szovjet kormány az újabb angol–francia javaslatot a spanyol kérdés rendezésére. Arról volt szó, hogy 1. Zárják le teljesen az ország határait; 2. Rendeljenek el fegyverszünetet a két harcoló fél között; 3. Tartsanak népszavazást, amely eldönti: ki kormányozza az országot. December 9-én a külügyi népbiztosság elvben hozzájárulását adta a közvetítő javaslat tárgyalásához, de – mint a követ hangsúlyozza – valójában alapvető elvi kifogásai vannak ellene. Az első ponttal szemben fő érve, hogy „a valenciai kormány”⁴⁸ legális kormánya Spanyolországnak és így a nemzetközi jog

⁴⁶ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (4120)-1936. 9–12. f.

⁴⁷ Erre a már idézett orosz szerző egy másik tanulmánya tér ki részletesen. *M. T. Mescserjakov*: Szugyba interbrigad v Iszpanyii po novim dokumentam. Novaja i Novejsaja Isztorija, 1993. 5. sz., 18–41. o.

⁴⁸ 1936. november 6-án, amikor Franco csapatai megjelentek Madrid kapujában, Largo Caballero szocialisták vezette kormánya Valenciába települt át.

szempontjából kifogás nem emelhető az ellen, hogy az őt elismerő kormányok neki segítséget nyújtsanak.” A harmadik pontot azon az alapon veti el, hogy „a spanyol nép februárban minden befolyásolás nélkül fejezte ki akarát az utolsó választásoknál.” Indokolatlannak látja tehát „egy új plebiszcitumnak a provokálását, kétséges külső támogatás és garancia mellett.” Közben Vlagyimir Patyomkin, a párizsi szovjet politikai képviselő vezetője (nagykövet) – Jungerth erről is hírt ad – hasonló értelemben hozta szóba a közvetítési javaslatot a Népszövetség Tanácsának az ülésén.

Jungerth szokás szerint nemcsak információkat továbbít, hanem elemzi, értelmezi is ezeket. Az adott esetben azt vizsgálja: ha a szovjet félnek ilyen fenntartásai vannak a brit–francia javaslattal szemben, miért egyezett bele abba, hogy tárgyaljanak róla. „A szovjet diplomácia – írja – a konfliktus elintézését, úgy az intervenciót, mint a közvetítést oly irányba szeretné terelni, hogy a nagyhatalmak, illetve a be-nem-avatkozási bizottság ultimátumot intézzen a német, olasz és portugál kormányokhoz oly értelemben, hogy amennyiben ezek egy bizonyos határidőn belül el nem állnak attól, hogy Franco tábornoknak bármilyen és bármily formában segítséget nyújtanak, a „békéért küzdő államok” a madridi kormányt nyíltan és neki abszolút fölényt biztosító segítségben fogják részesíteni. Ez volna Moszkva szempontjából ideálja az ügy elintézésének, mert így ki volna elégítve a Komintern és a szovjet birodalmi diplomácia is. A Kominternnek a szovjet diplomácia így a legtöbbet nyújtaná, amit egyáltalán el tud képzelni, orosz birodalom szempontjából pedig ezen az úton sikerülne az angol és francia kormányt Moszkvával való együttműködésben szembe állítani a német és az olasz fasizmussal.”⁴⁹

Jungerth azonban egyes diplomata kollégáira hivatkozva azt is jelzi: vannak, „kik egyenesen bluff-nek minősítik ezt a fellépést a szovjet részről, mert tudni akarnak arról, hogy az egész közvetítési ajánlat a szovjet diplomácia tudtával történt volna, mivel ez már mindenképpen [sic] meg akarna szabadulni a spanyol ügytől.” Ha ezt a passzust kettéválasztjuk, közelebb jutunk a probléma alakulásának magyarázatához. Az a feltevés, hogy a szovjet diplomáciát beavatták volna a javaslat elkészítésébe, az okmányok ismeretében alaptalan. Ám annak, hogy a szovjet kormány és maga Sztálin számára kezdett terhessé válni a spanyol kötelezettség-vállalás, vannak valós elemei.

A szovjet kormány a fegyvereket és a berendezéseket, illetve a hajtóanyagot kereskedelmi alapon adta el, az utóbb a Szovjetunióba szállított spanyol aranymennység ellenében. Az egyéb, nem jelentéktelen költségek viszont őt terhelték. Ehhez képest, a Francóhoz érkező nagyarányú német és olasz támogatás és más, zömmel kereskedelmi szállítmányok (amerikai kőolaj, teherautók) miatt segítsége nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy a

⁴⁹ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438-1936., ill. 6-1937., 2–3. f.

hadiszerecsét megfordítsa. A be-nem-avatkozashoz és az angol-francia magatartáshoz fűzött eleve szerény várakozásai messzemenően nem igazolódtak. Az új brit-francia javaslat, ha eredeti formájában elfogadják, legitimálta volna Francót, mint a háború egyik, nemzetközi jogilag elismert résztvevőjét. A háború kezdett feneketlen zsáknak bizonyulni, miközben meghatározott kockázatokkal járt. (Egy időben az olasz flotta vadászott a szovjet hajókra, és nem egyet megsemmisített, mígnem más hajókat ért támadások miatt a nyugati hatalmak erélyesen álljt nem parancsoltak neki.)

Nem feledkezhethünk meg a *belső szovjet fejleményekről* sem, amelyek súlyosan ellentmondásossá tették a spanyolországi szovjet jelenlétet. A Szovjetunióban fellángolt a „trockisták” elleni hajsza, tömeges letartóztatások kezdődtek. Ennek hamarosan megvoltak a spanyolországi „nyúlványai” is. Cindric már Rozenberg Madridba érkezésekor beszámolt a vele együtt érkező „veszélyes felforgató elemekről”. E tekintetben nem túl szakszerű információiból ma csak az olvasható ki, hogy akkor még főleg ismert, különböző égtájak forradalmaiban, pl. a kínai harcokban szerepet játszott forradalmárok kísérték. Ám a fegyverszállításokért felelős NKO mellett „beindult” az NKVD is. Hamarosan (elsősorban Katalóniába) szovjet titkos ügynökök érkeztek, akik a Komintern egy 1936. decemberi határozata⁵⁰ és belső utasítások szellemében a valódi és a képzelt trockisták üldözésébe kezdtek. Tekintve, hogy ez utóbbiak részesei voltak az 1936. februári választási győzelmet kivívó baloldali pártszövetségnek, jelen lehettek a Köztársaság különböző irányító szerveiben, a nagy fontosságú katalán regionális kormányban (Generalitat), a kormány Valenciába távozása után alakult madridi republikánus Védelmi Juntában stb. Ez ellen az SKP kezdetben nem emelt kifogást. Az újabb határozatok azonban az SKP feladatává tették a harcot a trockista színezetű Marxista Egyesítés Munkáspártja (POUM) képviselőinek eltávolításáért ezekből a szervekből, egyáltalán a kíméletlen küzdelmet ellenük, mint „fasiszta ügynökség ellen, amely Hitler és Franco tábornok érdekében a beugrató ügynök szerepét vállalja.”⁵¹ A határozat a trockizmus széttűzését a fasizmus fölötti győzelem szükséges előfeltételének nyilvánította. Igaz, a POUM a polgárháború kellős közepén a köztársaság „polgári” kormányának megdöntését, és „tisztá proletárforradalom” végrehajtását hirdette, a fasizmussal való kapcsolatairól szóló híresztelés azonban teljesen alaptalan volt.⁵² Ez a hajsza az 1937 májusában a köztársaságiak sorában kirobbant „kis polgárháború”, és az ezeket követő megtorlás⁵³ nyomán súlyos megosztottságot vitt a kormányon lévő baloldali pártszövetségbe.

⁵⁰ Határozat Spanyolország Kommunista Pártjának tevékenységéről. 1936. december 28. In: A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 455–457. o.

⁵¹ Uo. 256. o.

⁵² A spanyol demokratikus átmenet után részlegesen nyilvánossá lett akkori francóista ügynöklistán egyetlen POUM-aktivista sem szerepelt (miközben szép számmal akadtak köztük anarchisták).

⁵³ Ennek csúcspontja, hogy Orlov tábornoknak, az NKVD főmegbízottjának illegálisan spanyol földön tevékenykedő emberei és spanyol egyttműködők 1937. június 22-én elhurcolták, majd megölték Andreu Nint,

Legalább ilyen súlyos következményekkel járt a Vörös Hadsereg igen nagy számú parancsnoka, köztük *a felső katonai vezetés tekintélyes része elleni otthoni koncepció eljárás*. A német provokáció nyomán indult tömeges letartóztatás hatása, amely jelentősen meggyengítette a hadsereg parancsnoki állományát, szükségképpen átterjedt a Spanyolországban működő katonákra. Kezdetben ezek sorában igen jól felkészült, nagy harci tapasztalatokkal bíró parancsnokok voltak, többen utóbb világszerte ismert szovjet katonai vezetőkké nőttek (R. J. Malinovszkij, P. I. Batov, K. A. Mereckov). Ott volt J. K. Berzin, a magyarul jól beszélő osztrák G. M. Stern („Kléber”), illetve a magyar Gál János, Zalka Máté („Lukács tábornok”) is. 1937. júniusában Moszkvában hamis vádak alapján M. N. Tuhacsevszikkal az élen nyolc vezető tábornokot kivégeztek. Ezt utóbb tömeges kivégzések követték, amelyeknek jónéhány, Spanyolországból hazarendelt katonai vezető (Stern, Gál, Berzin) is áldozatul esett. Mereckovot életfogytiglanra ítélték (csak a Szovjetunió elleni német támadás utáni hónapokban rehabilitálták, és emelték ismét magas katonai posztra). A hazahívott főtisztek egy része az otthoni „eltűnteket” volt hivatott pótolni, más része maga is a megtorlás áldozatává lett. Akiket a helyükbe küldtek, második vonalbeli parancsnokok voltak, jóval kevesebb tapasztalattal érkeztek a mind súlyosabbá váló spanyolországi harcok színterére. Mint Mescserjakov írja, „A Vörös Hadsereg felső parancsnoki állományával való leszámolás után közép- és alsó szintű parancsnokokat kezdtek kiküldeni, akik egy részének csak középfokú tiszti kiképzése volt. Végül odáig ment a dolog, hogy hadosztály- és hadtestparancsnokok mellé főhadnagyokat és századosokat neveztek ki tanácsadókká.” Így a köztársasági katonai vezetők, akik eleinte nagy érdeklődéssel fogadták az első világháborúban részt nem vett spanyol hadsereg számára nélkülözhetetlen új katonai ismereteket hozó tanácsadókat, „lassan elvesztették érdeklődésüket” irántuk.⁵⁴

Azt is fontos megállapítani, hogy *a szovjet katonai szállítmányok technikai színvonala* egyenetlennek bizonyult. A harcokocsik, a vadászgépek, a teherautók 1936–1937-ben még a kor színvonalán álltak. Később, amikor a német négyéves hadigazdasági terv már teljes gőzzel haladt, a Franco által kapott, illetve német pilóták által működtetett, a spanyol hadszíntéren sikeresen „tesztelt” új technikával több vonatkozásban egyelőre nem tudott lépést tartani. Az első hónapokban sebtében küldött tüzérségi lövegek egy része eleve első világháborús eredetű volt. A külföldön vásárolt haditechnikával viszont a fő probléma az utánpótlás biztosítása volt. Hiába: a Szovjetunió a nagy földrajzi távolság miatt, a háború térségében található megbízható szövetségesek híján eleve nagy hátrányban volt a lázadókat támogató hatalmakkal szemben.

a POUM főtítkárát. Lásd *Harsányi Iván: Andreu Nin (1892–1937)*. In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1992. Magyar Lajos Alapítvány–Politikatörténeti Alapítvány, 1992. 347–353. o.

⁵⁴ *Mescserjakov: SZSZSZR i grazhdanszkaja vojna v Iszpanyii*. 90. o.

Végül nem lehet megfélekezni *Sztálin személyes befolyásáról*. Az SZK(b)P főtitkára gondosan figyelemmel kísérte a külügyi, a katonai és a belügyi vonalon érkező jelentéseket, éppúgy, mint a Komintern VB információit. Ám nem egyszer szeszélyesen, hirtelen változtatta meg véleményét valamely lépésről, ami zavarokat okozott a végrehajtásban. Ennél is fontosabb, hogy a brit és a francia politikához fűzött reményei egy idő után teljességgel meghiúsulni látszottak. „Annak a mértékében, ahogy Franciaország és Anglia mindinkább a harmadik országok rovására Németországgal és Olaszországgal köthető kompromisszumok felé hajlott, és nem annyira a fasiszta agresszió megfékezésére, hanem a térségbeli érdekeit fenyegető veszélyek mérséklésére törekedett, változtak a Szovjetunió külpolitikai tervei is. A szovjet vezetésben, különösen Sztálin elgondolásaiban, fölledtek az egykori angolelles és franciaellenes előítéletek.”⁵⁵

Mindez, noha nem hagyhattuk figyelmen kívül, már messze túlmegy témánk keretein. Ráadásul részletes itteni taglalása 1936-ra vetítené vissza több, csupán később kibontakozó folyamat képzetét. Ám a szovjet segítség értékelése kapcsán, az említés erejéig, nem feledkezhettünk meg róluk. A világ lángba borítására készülő hatalmakkal szembeni határozott nagyhatalmi összefogás gondolata csak hosszas és keserves tapasztalatok (a müncheni megalkuvás, a Molotov–Ribbentrop paktum, a Pearl Harbor-i katasztrófa) nyomán, a háború menetében kerekedett fölül Londonban, Moszkvában és Washingtonban.*

Befejezésül térjünk vissza a magyar diplomáciának a Spanyol Köztársaság számára nyújtott szovjet segítséggel kapcsolatos tájékoztató és elemző tevékenységére.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a Külügyminisztérium vezetői, a moszkvai követség diplomatái, és a kérdéssel valamilyen módon kapcsolatba került más magyar külképviseletek igen nagy mértékben biztosították a magyar diplomácia számára a spanyol probléma és a szovjet katonai segítség nyomon követéséhez és értékeléséhez szükséges *információkat*. Ugyanezt mondhatjuk el a Magyar Honvéd Vezérkar érintett szolgálatairól.

Ami a diplomáciai kar *orientációját* illeti, a testület fegyelmezetten tartotta magát a magyar külpolitika általános tendenciáihoz. Az erősödő német–olasz orientációnak megfelelően együttműködött az éppen ekkor formálisan is alakulóban lévő „tengely” partnerintézményeivel. Ám közben éberrel figyelt az angol, az amerikai és a francia diplomácia lépéseire, nem feledkezve meg olyan kisebb országok állásfoglalásairól sem, amelyek álláspontja tájékoztató pontot nyújtott a magyar pozíció kialakításához. Képviselete moszkvai jelenlétét pedig nagy találékonysággal használta föl bizalmas értesülések beszerzésére.

Ami az *elemzések minőségét* illeti, ez – bizonyos, akkor (információ híján) elkövetett kisebb-nagyobb melléfogásoktól eltekintve – magas színvonalúnak mondható. A szovjet politika valós szándékainak, tendenciáinak a föltárása

⁵⁵ Uo. 88. o.

tekintetében pedig magasan fölötte volt annak a szintnek, amely napjainkban, lassan hét évtized információinak birtoklása dacára, történettudományon kívüli tényezők hatása folytán, a történeti irodalom egyes szféráiban a tárgyalt kérdéstről uralkodik.